

פלסטינה השלישית – צליינים ועיוור

פיליפ מאירסון

בשנת 106 לספירה סיפח קורנליוס פלמה את ערכיה, על-פי הוראת הקיסר טריאנוס, ו'הפך אותה לפרובינקיה'. הפרובינקיה ערכיה השתרעה על שטח נרחב, שהיה לפניו בשלטון המלכים הנבטיים כמשך 400 שנה בקירוב. התפתחותה של הפרובינקיה תחת חסות רומית במאות הבאות נקבעה כמובן על-פי שיקולים מדיניים וכלכליים בתוך האימפריה ומחוצה לה. אך למרות השיקולים הרגילים האלה, הנה בחלק אחד של הפרובינקיה החדשה, פלסטינה השלישית (Palaestina Tertia), שהוקמה במחצית המאה הרביעית, התחולל כנראה תהליך עיוור בתנאים שאינם מקובלים. כך, למשל, אנו מוצאים ערים גדולות בלב המדבר, באזורים בהם כמות המים מועטת כמשך כל השנה; ולעומת זאת, אין למצוא תהליך דומה במקומות שבהם מצויים מים בשפע. אף-על-פי שמקובל לייחס צמיחה עירונית לאתרים השוכנים לאורך נתיבי-מסחר הומים ובטוחים, הרי בפלסטינה השלישית גידול זה אינו ניכר כלל לאורך הדרך הראשית העוברת ברמת עבר-הירדן המזרחית, היא 'דרך טריאנוס החדשה' (Via Nova Traiana) שלאורכה היו מקורות-מים שופעים. מצב זה לא היה בולט כל-כך לעין, אלמלא התקיימו אתרים גדולים לאורך דרכים חשובות פחות, במקומות שסבלו מהעדר מקורות-מים כמשך כל השנה, ומשום בחינה לא נהנו ממעמד של שווקים או מרכזי-מסחר.

העיוור בדרום הארץ

זהו הפראדוקס המאפיין את עיוורה של פלסטינה השלישית. אמנם אפשר, שקיומו של המסחר ומצב בטחון שפיר תרמו במידת-מה לצמיחתן של קהילות אחדות, אך צמיחה לא-רגילה של יישובים במקומות שאינם מתאימים להתיישבות מקורה, לדעתנו, בנסיבות מסוימות, שהתהוו במאות החמישית והשישית: דהיינו, צמיחתה של נזירות וצליינות במקומות הקשורים בקדושים ומרטירים. מכל מקום, נזירים וצליינים, או מורי-הדרך שלהם, השתמשו בדרכים שנבחרו לא משיקולי בטיחות טהורים, אם גם מהלכך הוכתב על-ידי פני השטח של האזור שבו עברה הדרך. גורמים אלה אינם בולטים ביותר במחוזות שהתברכו ממילא בהתיישבות ובמסחר; אולם באזורים שוליים וצחיחים למחצה, שהם עיקר שטחה של פלסטינה השלישית, טופוגרפיה היא שיקול חיוני ויש להביאה בחשבון (באופן שקשה להסבירו, דווקא האתר המתאים להתיישבות יותר מאחרים, הוא קדש-ברנע המקראית – עין קודיראת – לא נהנה מן ההתפתחות שאפיינה מקומות הסמוכים לו. אין בידינו להציע פתרון לקושי זה).¹

1 בעין קודיראת, מהלך יום (כ-40 ק"מ) דרומית מזרחית לניצנה, על דרך מובילה לאילה או קרוב לה, היתה אספקת המים הרבי-שנתית הטובה ביותר בחלק המערבי של הפרובינקיה. יש באתר מיבצר מרשים מהתקופה הישראלית ושרידים דלים של עיר קטנה עם ראיות להתיישבות נבטית-רומית. זהו המיקום האידיאלי לקהילת-נוודים או לעמדה צבאית; ואף-על-פי-כך, אין בשטח כל סימן לקהילה מאוחרת יותר – כלומר, ביזאנטית – מגודל

כשסיפח טריאנוס את ארצם של בני-בריתו הקודמים, הנבטים, היא היתה הומוגנית באופיה. למעשה לא היו לה גבולות טריטוריאליים ברורים. מהעיר הראשית, פטרה, היא התפשטה לכל כיוון, לאורכם של נתיבי המסחר. כלפי צפון התפשטה ממלכה זו, שגרעינה המקורי באדום הקדומה, לנחל-ארנון; במזרח היא גבלה במדבר ובעמקי הוואדיות (סירחאן ורם) היורדים לערב-הסעודית; בדרום הגיעה אל החג'אז ונמלים לחוף ים-סוף; ובמערב, אל הנגב וערי המסחר לחופי הים-התיכון. הנבטים הקימו בארצם מבצרים, מגדלי-שמירה וכורות-מים, כדי להגן על נתיבי המסחר והשיירות שהילכו בהם. כיישוביהם הרבים עסקו הנבטים יושבי הקבע במסחר, ולפי האפשרות עיבדו את האדמה, כרו נחושת, או עסקו במקצועות עירוניים רגילים. נבטים אחרים רעו עדרים על הגבעות ורכסי ההרים, וללא ספק שימשו כמורי-דרך לנוסעים בדרכי המדבר.

חבל-ארץ מיוחד זה ציווה טריאנוס לספח בתור הפרובינקיה הרומית ערביה. העיר בצרה (Bostra) נעשתה לבירה המינהלית והצבאית של הפרובינקיה החדשה, ובימי הנציב קלאודיוס סוורוס נסללה דרך ראשית, צפונית-דרומית מגבולות סוריה ועד הים-האדום; כביכול היתה זו סלילה מחדש של 'דרך המלך' המקראית. מאילה (אילת) נמשכה 'דרך טריאנוס החדשה' צפונה, לפטרה, פילדלפיה, בצרה, ואל רשת הדרכים שיצאה מדמשק. מיתקני ההגנה הנבטיים לאורך דרך ראשית זו והסתעפויותיה נתפסו ואוישו על-ידי יחידות רומאיות. אך כמה שנוגע לפטרה וליישובי הלוויין שלה, התפתחותם נעצרה, לא רק מפני שבצרה נעשתה המרכז המסחרי והמדיני של הפרובינקיה המסופחת, אלא גם בגלל התחרות מצד פאלמירה (תדמור), שפיתחה דרכים נוחות יותר למרץ הפרסי ושללה מפטרה את יתרונות המסחר עם הודו.

זהו סיכום קצר של התהליכים שהובילו להקמת הפרובינקיה החדשה, ובעקבותיה לשקיעתה של פטרה ושל הנבטים ככוח העיקרי בחבל-ארץ שהיה פעם בשליטתם.² כמובן, שאין להסיק מכאן שהמסחר נעלם כליל; גם יחידות הצבא לאורך 'הדרך החדשה' והסתעפויותיה המשיכו להגן על הפרובינקיה ועל שיירות המסחר מפני פשיטות בדווים. סקר ארכיאולוגי לאורך הקו המכונה 'הלימס הערבי' (Limes Arabicus) בתחום מדינת ירדן של ימינו מגלה, שבין השנים 135-284 לספירה (שנת עליית הקיסר דיוקלטיאנוס לשלטון) מספר המבצרים גדל מתשעה לארבעה-עשר; ומשנת 284 עד 324 — מארבעה-עשר לשלושים.³ עלייה זו משקפת תהליך רב-משמעות: עם תבוסת זנוביה מלכת פאלמירה (תדמור) וירידתה של הבירה ב-273, ולאחר-מכן ירידת נתיבי הפרת והחידקל כתוצאה מפעולות-איבה נמשכות בין רומא לבין הסאסאנים, שוקמו דרכי-מסחר ישנות וקיבלו הגנה, כפי שהיה תחת שלטון הנבטים. מעניין לציין, שהסקר מזכיר את התקופה שבין

כלשהו. איננו יודעים מדוע נפסק העיור מדרום לקו הנמתח בין קליסמה לאילה. לא היו מיתקנים צבאיים לאורך הדרכים להרסיני, ולמעט פארן, לא היו יישובים שיכלו אפילו להיחשב לכפרים מאורגנים. אפשר רק להעלות השערה, שעין קודיראת היתה בידיו של שבט סאראקני נורא שהתנגד לפלישת כנסייה או מדינה. האיזכור של 'פילארך' שהתמנה זה מקרוב בקטע מתעודה בניצנה (להלן, הערה 63), רומז אולי, שהסאראקנים בעין קודיראת וכחלקים אחרים בסיני פויטו בתשלומים ממלכתיים או בהסדרים אחרים.

2 R. Brünnow & A. von Domaszewski, *Die Provincia Arabia*, Strassburg 1901-1904. על הנבטים ותקופת קדומות יותר ראה: N. Glueck, 'Explorations in Eastern Palestine', *AASOR*, 1934-1951. ראה גם: A. G.W. Bowersock, 'Report on Provincia Arabia', *JRS*, 61 (1971), pp. 219-242.

3 S. Th. Parker, 'Archaeological Survey of the Limes Arabicus: A Preliminary Report', *Annual of the Department of Antiquities of Jordan*, 21 (1976), pp. 26-27.

השנים 284-392 כ'תקופת הכוח והמורכבות הגדולים ביותר של "הלימס הערבי"⁴. בזמן כלשהו בין תאריכים אלה הוקמו שני מחנות-לגיון בלג'ון ובאודרוח', והלגיון העשירי 'פֶּרְטַנְסִיס', הוצב באילה, היא אילת. אם נביא כחשבון את כל הגורמים האלה, הרי שההתיישבות לאורך 'הדרך החדשה' והסתעפויותיה נשארה מצומצמת בממדיה. למעט אילה אולי, לא נראה שיישובי הלגיון משכו אליהם אוכלוסיה גדולה.

באמצע המאה הרביעית, בשנת 358 בקירוב, ברצע ארגון-מחדש של הפרובינקיה ערביה. החלק שמדרום לנחל-ארנון כעבר-הירדן, יחד עם הנגב וסיני כמערב, נותקו מערכיה והפכו לפרובינקיה חדשה, פלסטינה השלישית (או פלסטינה סאלוטאריס [המבורכת], כפי שכונתה לעתים). הסיבה המדויקת או התאריך המדויק ליצירה זו אינם ידועים, אולם בדרך-כלל מייחסים זאת לרפורמות הצבאיות והאזרחיות שיזם דיוקלטיאנוס, שהושלמו בידי ממשיכיו.⁵

גם אם היה כחלוקת ערביה הגיון מינהלי כלשהו, הרי מנקודת-מבט גיאוגרפית היה זה מעשה מוקשה, מפני שחיברו יחדיו שני חבלי-ארץ שונים מאוד זה מזה באופיים ובמשאביהם. הקו המפריד ביניהם הוא נחל הערבה, עמק השבר הגדול, היוצא מקצהו הדרומי של ים-המלח אל מפרץ-אילת. במזרח התנשאו לגובה 1,500 מ' מעל פני העמק צוקי הגרניט ואבן החול הנוכית ובהם ערוצים עמוקים ובלתי-עבירים, המקשים על פילוס דרך בין הערבה אל הרמות הגבוהות שמעליה. בניגוד לשיפועים התלולים ולערוצים העמוקים הפונים אל הנחל, משתפלת הרמה כעדינות אל האדמות החשופות של המדבר המזרחי. חוצים אותה שני ערוצי-נהר עמוקים, נחל-ארנון ונחל-זרד, ושניהם מציבים מכשול-חציה קשה למדי על התוואי של 'הדרך החדשה' שנמתחה לאורך שוליה המערביים של הרמה.⁶

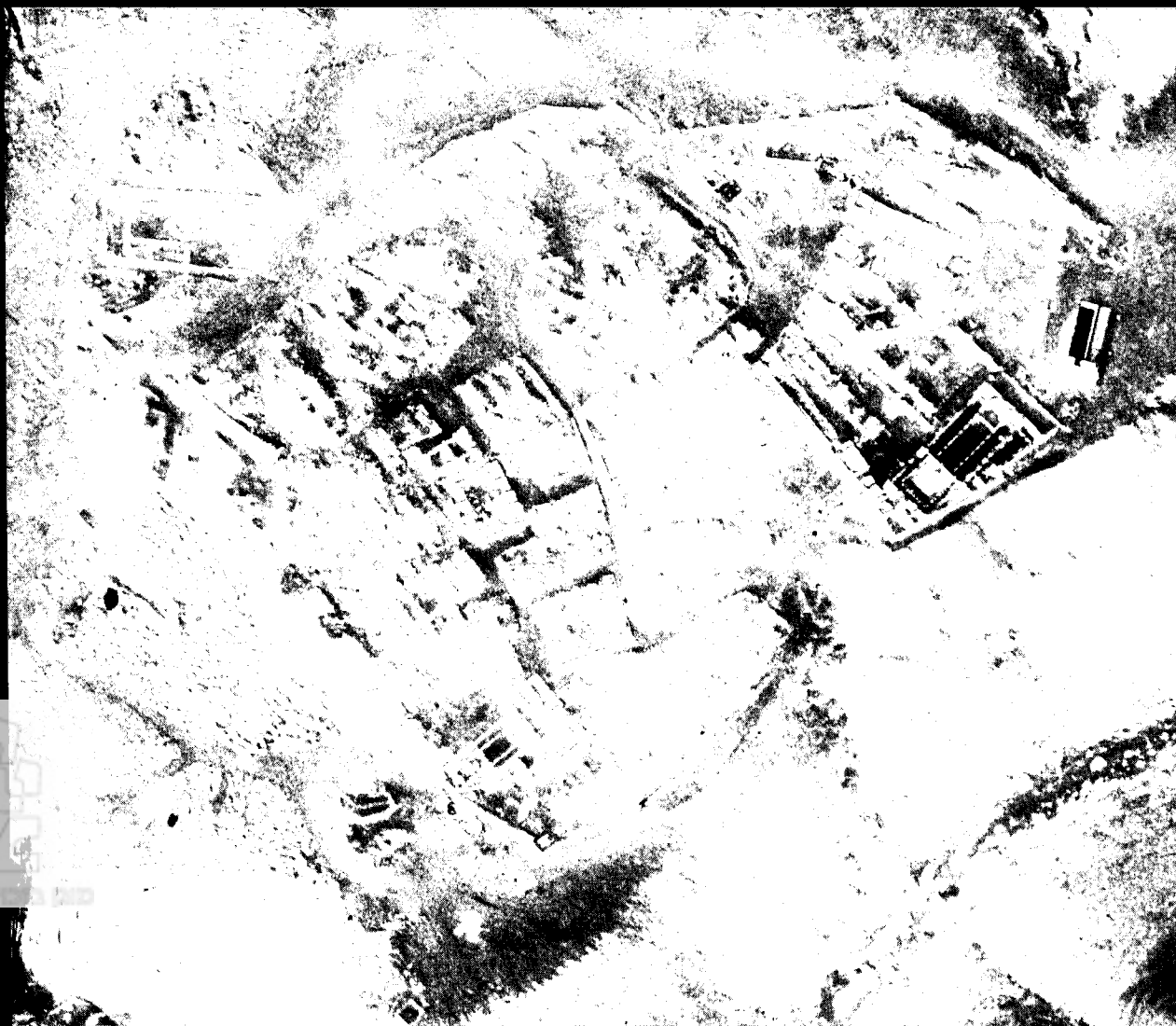
מצדה השני של הערבה השתרע הנגב ושלוחותיו אל תוך סיני — החלק המערבי של פלסטינה השלישית. אף-על-פי שבצפון תוחם אותו קו העובר מקצהו הדרומי של ים-המלח דרך באר-שבע לעבר רינקורורה (אל-עריש של ימינו), יש לו כמה תווי-היכר משותפים עם הארץ שמצפון לו. משפלת החוף ואדמת החול והלס שלה מתרוממת הקרקע בגבעות ורכסים עד לרמות הנגב — סדרת רכסי-הרים בגובה 300-600 מ', הנמתחים מצפון-מזרח לדרום-מערב. רמות אלה, על מישוריהן ועמקיהן, מורכבות בדרך-כלל משכבות סלעי-גיר. האזור מתנקז על-ידי נחלים רחבים ועבירים, שרובם נמשך לים-התיכון.

ממזרח לרכסים של הרי הנגב, הסדורים בציר צפון-מזרח דרום-מערב, צונחים פני השטח במדרונות תלולים אל עמק הערבה. אלו הם אזורי הכתונות (bad Lands) של הנגב, אשר יחד עם המדרונות הסמוכים מהווים מכשול-מעבר לכיוון פרשת המים המערבית והשטח שממערב לה. הלאה בדרום, לא הרחק מאילת של ימינו, מקבל האזור, ובכללו השלוחות אל מזרח סיני, את תווי ההיכר של החלק העבר-ירדני: הרי-גרניט ושכבות אבן-חול. כפי שאירע במאות שקדמו לכיבוש הרומי של האזור, נמתחה רשת-דרכים בחלק הזה של

4 שם, עמ' 27-28. השווה D.F. Graf, 'The Saracens and the Defense of the Arabian Frontier', *BASOR*, 229 (1978), p. 13

5 ראה לעניין זה: 'מדוע הועברו הנגב, סיני ואדום מן הפרובינקיה ערביה לפרובינקיה פלסטינה בסוף המאה השלישית לספירה?', דין בהשתתפות י' צפירי, 'י' רול וז' רובין. קתדרה, 30 (טבת תשמ"ד), עמ' 33-63.

6 לאופיו הטופוגרפי של האזור ראה: D. Baly, *The Geography of the Bible*, New-York 1974, pp. 32-34, 206-208, 233-236, 241-251

העיר ממשיית
תצלום-אוויר

פלסטינה השלישית, והדבר נעשה ללא ציון מפורש בחיבורים ההיסטוריים, כפי שציינו את יצירת 'הדרך החדשה'. אך ייתכן, שדרכים אלה נשאו תנועה רבה יותר מאשר הדרך הראשית המפוארת האמורה.⁷ דרך ירושלים-חברון, שאליה התחברו כמה מדרכי הארץ, הובילה דרומה, לאורך רמות הנגב המרכזי, אל חלוצה. מכאן המשיך ענף אחד הלאה דרומה אל ניצנה, שם התחבר עם דרכים אחרות שקישרו את אילה עם הים-התיכון ונמלים מצריים בצפון-סיני. ענף אחר הסתעף מחלוצה

7 על רשת הדרכים בפרובינקיה ראה: Y. Aharoni, *The Land of the Bible: A Historical Geography*, London 1966, pp. 39-53; Z. Meshel & Y. Tsafir, 'The Nabataean Road from 'Avdat to Sha'ar-Ramon'', *PEQ*, 105-106 (1974-1975), pp. 3-21, 103-118; B. Rothenberg, 'An Archaeological Survey of South Sinai: First Season 1967/1968, Preliminary Report', *PEQ*, 102 (1970), pp. 4-22; Y. Aharoni, 'The Roman Road to Aila (Elath)', *IEJ*, 4 (1954), pp. 9-16; M. Harel, 'The Roman Road to Ma'aleh 'Aqrabbim (Scorpion's Ascent)', *IEJ*, 9 (1959), pp. 175-179; P. Mayerson, 'The Clysma-Phara-Haila Road on the Peutinger Table', *Coins, Culture and History in the Ancient World: Numismatic and Other Studies in Honor of Bluma Trell*, Detroit 1981, pp. 167-176

בכיוון דרום-מזרח לעבדת. עבדת היושבת על הרמה, בראש המעלה המפרך העולה מן הערבה אל הרמות מערבה, שירתה בשעתה סוחרים נבטיים שיצאו מפרטה בדרכם לנמלי עזה ורינוקורורה. דרך אחרת מעבדת עקפה את הירידה הקשה אל נחל הערבה ופנתה בכיוון דרום-דרום-מזרח אל רמת-סיני ומשם לאילת. נוסף לדרך עבדת-פרטה, קישרה דרך נוספת את האזורים המזרחיים והמערביים של הפרובינקיה. בהסתעפה מדרך ירושלים-חלוצה, חצתה זו את הקצה הצפוני של נחל הערבה והתחברה לדרך החדשה בברקמוכה (כרך מואב, היא פרך של ימינו). הסתעפות נוספת הובילה לממפיס (כורנוב), השוכנת, בדומה לעבדת, על הרמה שאליה עלתה הדרך מהערבה דרך מעלה העקרכים. זו היתה אחת הדרכים המשניות, שנמשכו לאורך נחל הערבה לאילת. כל הדרכים, יש לציין, הובילו לאילת, שהיתה לא רק נמל ומחנה-לגיון, אלא גם מקום חניה והיערכות לנוסעים לדרום סיני.

יש קשר בין אופי הנוף ומערכת הדרכים העוברת בו לבין מקורות המים. כשם שהמיסלע שונה מצד לצד משני עברי שקע הירדן, שונים גם הסיכויים להימצאותם של מים. הודות לגובהה, מקבלים רמת עבר-הירדן ומורדותיה כמות משקעים שנתית ממוצעת של 200-400 מ"מ. השכבות העמוקות של אבן-חול נובית אטימה אוצרות בתוכן מאגרי-מים תת-קרקעיים, היוצרים שורה נאה של מעיינות לאורך קו הרכס המערבי של הרמות. בצדה השני של הערבה, כנגב ובשלוחתו אל תוך סיני, יורדת כמות המשקעים בכיוון דרום ומזרח — מ-200 מ"מ בכאר שבע ל-100 מ"מ ופחות בניצנה. אשר למעיינות, מצוי עין-עבדת, מעיין יחיד כנגב המרכזי הראוי לשמו. טובים ממנו המעיינות בצפון-מזרח סיני, בעין-קודיראת, ובדרגה פחותה מזו בעין-קאדיס, לא הרחק משם. כנחל הערבה מצויים כמה מהמעיינות האיתנים ביותר באזור, מאחר שהוא מקבל ואוצר את רוב מי השטפונות היורדים ממדרונות ההרים, משני צדי העמק. מבין הידועים ביותר הם אתרי ע'ור א-סאפי (צוער הקדומה), פיפה (פרסידיום הקדומה), טלאח (טולוחה הקדומה), פינאן (פנון הקדומה), יטבתה (ע'דיאן = אד-דיאנם הקדומה) ואילה.⁸

על רקע טופוגרפי והיסטורי זה של פלסטינה השלישית ועל-פי מפת דרכי המסחר, היינו מצפים שהצמיחה העירונית תימצא משני צדי נחל הערבה; ובצד המזרחי עוד יותר מאשר בצד המערבי. זאת מאחר שדרך טריאנוס החדשה סיפקה נתיב בטוח וישיר הן לסחורות המגיעות בדרך הים מנמל אילה והן לשיירות המגיעות מחג'אז, למרכזי-שיווק בצפון. עובדות אלו, בנוסף למציאותם של מקורות-מים רב-שנתיים טובים, יצרו תנאים טובים לכלכל קהילות גדולות למדי. אולם העובדה היא, שבתקופה הנידונה אין בעצם התפתחות עירונית מדרום לכרך ולנחל-זרד, וכזה גם המצב כמואב, באזור שמדרום לנחל-ארנון, בינו לבין נחל-זרד. סקרים ארכיאולוגיים חשפו אתרים רבים ומיתקני-הגנה נלווים מהתקופה הביזאנטית, אך לא ניתן לכנות אפילו אחד מהם, למעט אולי פרטה ואילה, כעיר או כעיירה גדולה. אפילו בפרטה עצמה אין למצוא ראיות חזקות לכך, שהיו בה חיים סוואנים בתקופה הביזאנטית. עוד יותר מפליא, שאין בפרטה מיבנה שאפשר לכנותו כנסייה או מנזר. אלמלא צירפו הבישופים של פרטה את חתימותיהם לרשימות המשתתפים

8 ביילי (לעיל, הערה 6), עמ' 206-209, 247-249; M. Evenari et. al., *The Negev: The Challenge of The Desert*, Cambridge, Mass. 1971, pp. 31-35. נחוני כמות הגשמים הממוצעת מטעים לפעמים מאחר שאינם מביאים בחשבון את ההשתנות הקיצונית של המשקעים באזור צחיח, שבו תיתכן בצורת חמורה כשנה אחת וגשמים כבדים יחסית בשנה שאחריה.

בסינודים השונים של הכנסייה ואלמלא נחשפה כתובת על אחד הקברים הנכטיים, בה נזכר בישוף בשם יאסון – אפשר שהיו לנו ספקות אם היתה פטרה יישוב נוצרי.⁹ מתמיה גם הדבר, שבאזור הרמות שבעבר-הירדן מדרום לנחל-ארנון ונחל-זרד לא דווח על שרידי כנסיות ומזורים; בעוד שבמרחק קצר למדי מצפון לארנון, במידבא, ישנם שרידים של חמישה-עשר או יותר מזורים וכנסיות, שלא לדבר על אלה בערים הצפוניות יותר.

המצב בעמק הערבה דומה מאוד: ישנה אספקה טובה של מים לאורך נתיבי המסחר, אולם הוקמו לצדם יישובים קטנים בלבד. יש לציין שני יוצאים מן הכלל: ע'ור א-ספי, האתר המשוער של צוער (Zoara) הביזאנטית, הממוקם בשפך נחל-זרד, בקצה הדרומי-מזרחי של ים-המלח. ייתכן, שצוער היתה יישוב גדול, אולם בנייניה נמחקו כליל בידי החישובות מאוחרת, בתקופה הערבית וכימי-הביניים. כמעט שלא נשארו שרידים לאשש את המידע שמוסר הירונימוס, שצוער היתה מאוכלסת בצפיפות, שהיה בה חיל-מצב רומי ושהיתה ידועה כגידולי התמרים והאפרסמונים שלה.¹⁰ צוער, העיר היחידה מערי הכיכר שניצלה מן ההפיכה, על-פי המקרא, היתה נקודה חשובה בדרך שחיברה את החלקים המזרחי והמערבי של הפרובינקיה. היא היתה מקום מושבו של בישוף ואחדים מכוהניה היו נוכחים בוועידות שונות של הכנסייה.

היוצא מן הכלל השני הוא פונון, המתוארת כ'אתר עצום', המקום המצוי בוואדי פינאן, בקירבת מעיין מים מתוקים.¹¹ כיום זהו גוש מבנים חרבים, שביניהם ניתן להבחין בשרידי מנזר ושלוש כנסיות.¹² הבישופים שלה, לצד אלה של צוער ופטרה, השתתפו בכמה סינודים חשובים של הכנסייה.¹³ האתר עצמו היה לא רק מרכז חשוב לכריית נחושת ועיבודה, אלא שימש גם כמושב-עונשין. בזמן רדיפות האריאנים נשלחו מתנגדים אורתודוקסיים לעבוד במכרות פונון.¹⁴ סכלם של האורתודוקסים במקום למען אמונתם וסמיכות המקום לפונון המקראית בוואדי משכו אליו, לאחר זמן, צליינים רבים.

9 *Oriens Christianus*, III, Paris 1740, cols. 724-726; P.C. Hammond, *The Nabataeans: Their History, Culture and Archaeology*, (*Studies in Mediterranean Archaeology*, 37 [1979]), p. 56. '... הכתובת על אחד בשם יאסון "החסידי" משנת 447 לספירה מזכירה יחידה צבאית המוצבת בפטרה ... הרבה נאמר במחקר על פטרה בתור מרכז נוצרי בתקופה מאוחרת זו, תוך ציון העובדה שהיא נזכרת ברשימות המשתתפים במועצות הכנסייה ובמקורות אחרים מאותה תקופה. מכל מקום, יש לציין ש"כס הבישופות של פטרה" במקורות אלה מתייחס לכרך ולא לפטרה, ותפקידה של פטרה אינו משמעותי, כפי שנדמה במקורות המצוטטים בדרך-כלל. ודאי הוא, שנמצא מעט חומרים ביזאנטיים בפטרה, ובכללם כתובת אדי-דיר, כלי-חרס ומעט שברי-פסלים, אולם הנוכחות הביזאנטית היתה מן הסתם דלה יחסית. אחרי הכתובת משנת 447 לא נמצאה בפטרה שום ראיה היסטורית נוצרית מתוארכת עד לתקופת הצלבנים.' P.C. Hammond, 'New Light on the Nabateans', *BAR*, 7.2 (1981), p. 32. 'לא מצאנו [בפטרה] שום ממצאים מסוגנים בצלב או בסמלים נוצריים. ... ההנחה על השפעה נוצרית בפטרה בגלל שני הקברים שהפכו לכנסיות, חייבת להיעשות מחדש.'

10 Eusebius, *Das Onomastikon der biblischen Ortsnamen*, ed. E. Klostermann, Leipzig 1904, p. 43

11 *Oriens Christianus*, III, Paris 1740, cols. 744-746

12 תצפית אישית של המחבר. לחיבור תכנית סכמתית של האתר ראה: R. Frank, 'Aus der 'Arabah'', *ZDP*, (1934), pp. 221-224, pls. 19, 21; A. Musil, *Arabia Petraea*, II, 1-2, Vienna 1907-1908, pp. 278-287, pl. 150. על-פי הירונימוס, העיר המקראית 'כעת עיר קטנה (Viculus) במדבר, שבה הנידונים כורים נחושת בתור עונש'. אנומסטיקון (לעיל, הערה 10), עמ' 169.

13 *Oriens Christianus*, III, Paris 1740, cols. 745-748

14 שם, שם; מוסיל (לעיל, הערה 12), עמ' 310.

צליינים ועיור בפלסטינה השלישית

בניגוד לחלק המזרחי של פלסטינה השלישית, התמונה העירונית כמערכ שונה למדי. לרגלי ההרים ועל רמות הנגב המרכזי אנו מוצאים שרידים של שישה אתרים בעלי אופי עירוני. על אלה נוספים יישובים קטנים יותר בעלי אופי כפרי, או חוות חקלאיות. התואר 'מיקבץ' (Cluster) יאה להם, מפני שעל-פני השטח הנרחב שמקיף את החלק המערבי של הפרובינקיה, שישה אתרים אלה נמצאים במרחק מהלך יום, פחות או יותר, זה מזה. כולם שוכנים דרומית או מערבית לקו המבצרים ותחנות המשמר הנזכרים ב'ספר המשרות הנכבדות' (Notitia Dignitatum), אשר התחבר בשנת 400 לספירה בקירוב. בדרך-כלל נכנו יישובים אלה על-גבי יישובים נבטיים קודמים, קטנים יותר. קל לתחום את האזור: בצפון, קו היוצא מחלוצה אל ממשיה (=ממפיס כורנוב); במזרח, מממשיה לעבדה; בדרום, מעבדה לניצנה; ובמערב, מניצנה לרחובות ולחלוצה. בתוך המלבן הלא-סימטרי הזה, ששטחו כ-2,000 קמ"ר, נמצא אתר שבטה. התקבצות ששת האתרים האלה מודגמת היטב בטבלת המרחקים להלן.

טבלת מרחקים בין שש הערים

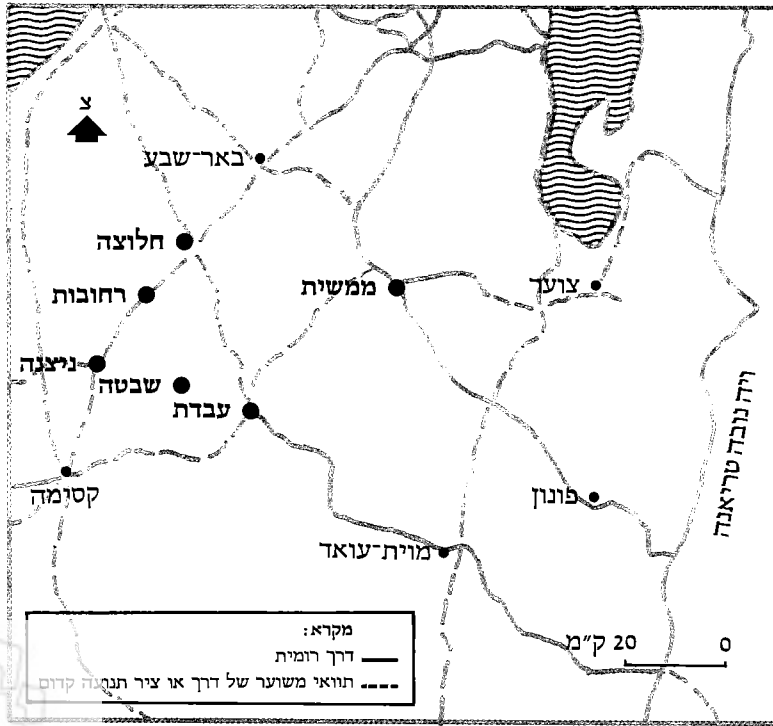
(המרחק במילים רומיים: 1 מיל רומי = 1.482 ק"מ¹⁵)

אתר	חלוצה	רחובות בנגב	שבטה	עבדה	ניצנה	ממפיס
חלוצה	—	7	20	29	23	33
רחובות בנגב	7	—	15	37	15	40
שבטה	120	15	—	17	15	37
עבדה	29	37	17	—	29	44
ניצנה	23	15	15	29	—	51
ממפיס	33	40	37	51	51	—

מחקרים שנעשו על אוכלוסיית ארץ-ישראל המערבית בתקופה הביזאנטית, סיפקו הערכות על הגודל והאוכלוסיה של שש ערים אלה.¹⁶ המספרים הבאים הם הערכות כלליות מאוד ואין הם מייצגים שום תקופה אחרת מלבד התקופה הביזאנטית המוקדמת. עם זאת, מראיות ארכיאולוגיות ניתן להניח בבטחון, שימי הפריחה של הערים האלה נעו בין המאות החמישית לשביעית.

15 המרחקים נמסרו לי על-ידי שני חוקרים בקיאים בנושא: פרופ' מנשה הראל ופרופ' אברהם נגב, להם נתונה הודתי.

16 M. Broshi, 'The Population of Western Palestine in the Roman-Byzantine Period', *BASOR*, 236 (1979), pp. 1-3. P. Mayerson, 'A Note on Demography and Land Use in the Ancient Negeb', *Bid*, 185 (1967), pp. 39-43. ראה:

הערים הביזאנטיות בנגב

גודל ואוכלוסיה של ערים בנגב

אתר	שטח בדונמים	אוכלוסיה
חלוצה	350	10,000
ניצנה	150-180	4,000
רחובות בנגב	120	4,000
עבדת	300-400	3,000
שבטה	115	2,000
ממפיס	40	1,500

כל האתרים האלה ממוקמים באזור שבו מקורות המים מוגבלים ביותר לשימוש ביתי וחקלאי כאחד. הגשמים יורדים בצמצום ובאופן לא-סדיר, המעיינות מעטים ולבארות הקיימות תכולת כלוריד גבוהה. בעבדת וברחובות בנגב היו בארות שנחפרו לעומק נדיר של כ-60 מ'. אלה סיפקו מים גם למרחצאות שבקירבתן. בניצנה היו מספר בארות רדודות, וכמו-כן בחלוצה, אולם מימיהן היו מלוחים וסביר שהשתמשו בהם, כשם שנוהגים כיום, להשקאת בעלי-חיים; ייתכן גם, שהן סיפקו מים למרחצאות, ששרידיהם לא נתגלו עד כה. שבטה, ללא באר או מעיין (אפילו בקרבתה), היתה צריכה לאגור מים ממקור אחד בלבד: גשמים זעומים ולא-סדירים, שכמותם עשויה להשתנות

צליינים ועיור בפלסטונה השלישית

מאוד משנה לשנה, בתחומי הממוצע השנתי של פחות מ-100 מ"מ. כדי לספק מים לצריכה ביתית, ניצלו התושבים את משטחי הגגות והרחובות לאיסוף מייגשמים ולמילוי הבורות הביתיים, ושני מאגרים פתוחים במרכז העיר. בממשית, לעומת זאת, נבנו סכרי-אגירה באפיק-נחל עמוק סמוך לעיר, כדי לאגור את מי השטפונות, אך אלה נמלאו סחף ואיבדו במהירות מכושר אגירתם. ככל שש הערים מקורות המים הקבועים היו כה קטנים, שהתושבים נאלצו לסמוך בעיקר על איסוף מי הגשמים בכורות ובמאגרים ביתיים.¹⁷

על-אף המאמץ הגדול שהשקיעו תושבי שש הערים להבטיח אספקת-מים לשימוש ביתי, אין הוא משתווה למאמץ הבלתי-רגיל שהושקע בהכשרת חלקות-אדמה לעיבוד באפיקי-נחלים או על מישורי השטפונות. קירות-אבן שאורכם המצטבר יגיע לכדי אלפי ק"מ, הוקמו ביגיעה רבה כדי לאסוף, לעכב, להזרים, או להסיט מים שהצטברו מגשמי החורף והושקעו בחלקות הקרקע האלה, וכך ניתן היה לגדל גידולים שונים. מעריכים, שכל יחידת-אדמה ראויה לעיבוד דרשה שטח מדרונות מהם נאספו אליה זרמי-גשם, גדול פי 20 משטח החלקה. ועוד יש להזכיר את שרידיהם של בנייני המשק, המגדלים, הגתות, והמאגורות ('חראבות' = בריכות המים המקורות) שנחצבו בגבעות הגיר.

התופעה של חקלאות כתנאי צחיחות בנגב המרכזי נחקרה בהרחבה ולא נאריך כאן את הדיבור.¹⁸ תעודות שנכתבו על-גבי פאפירוסים מניצנה, מספרות על יכולי חיטה, שעורה ו-arakos (מין לא מזוהה של קטנית מאכל), על כרמי גפנים וזיתים, תאנים, תמרים, ואפשר גם רימונים ושקדים. תעודה מיוחדת במינה המספרת על כמיות החיטה והשעורה שנזרעו ונקצרו, מגלה יכולים המתחרים בהצלחה עם אלה של אזורים גשומים בהרבה מהנגב. אותה תעודה מספרת, שתושבי ניצנה עיבדו בין היתר שדות-שעורה בכרְאִין (כיום בְּרִינְיָ-בארותיים) המרוחקת 11 ק"מ מדרום לעיר.¹⁹ נראה, שכל עיר היתה הגרעין לשטח חקלאי גדול, שהבטיח לתושביה אספקה נאותה של מזון למשך כל השנה ואף לאגירה לתקופות בצורת.

פרט נוסף שמשך את עינו של המסייר בערי הנגב, כמו גם את מעדר החפירה של הארכיאולוג: שרידיהן הכולטים של כנסיות רבות. בתוך 2,000 הקמ"ר של הנגב המרכזי ידוע לנו כיום על למעלה מ-20 כנסיות ומבנים השייכים אליהן (בנייני מנזר ומרטירים). מבין אלה הרשומות מטה, 11 נחפרו או נמצאות בתהליך של חפירה, ואילו ב-9 הנותרות אפשר לראות את השרידים שטרם נחשפו:²⁰ חלוצה: 3 כנסיות, ואפשר אפילו 6, אחת מהן גדולה מאוד, בשולי העיר. רחובות: 4 כנסיות, אחת מהן צפונית-מזרחית לעיר, ואחת מדרום לעיר. ניצנה: 5 כנסיות, שתיים על האקרופוליס, אחת בעיר התחתית ואולי אף שתיים נוספות שם.

17 סוכם אצל P. Mayerson, 'The Ancient Agricultural Regime of Nessana and the Central Negeb', H.D. Colt (ed.), *Excavations at Nessana*, I, London 1973, pp. 211-269, pl. XL-XLIII

18 שם, עמ' 249-231; אבנר (לעיל, הערה 8), עמ' 119-95.

19 טקסט וניתוח אצל מאירסון (לעיל, הערה 17), עמ' 262-259, 234-227.

20 על-פי שיחות עם א' נגב, מנהל החפירות בחלוצה, על כנסיות בעבת, כורנוב-ממפיס, ניצנה, רחובות ושכטה-

מישרפה. ראה גם: A. Ovadiah, *Corpus of Byzantine Churches in the Holy Land*, Bonn 1970, pp. 23-

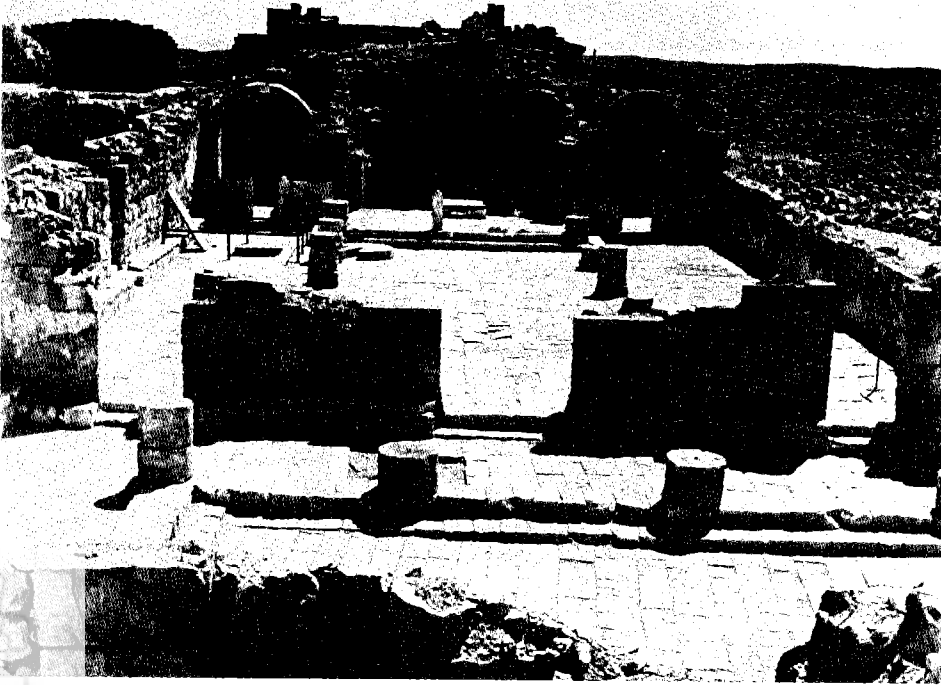
Y. Tsafir, 'Rehovot (Kh. כמרת'י-ראה: Kh. 26. 124-136, 145-151, 154-155, 166-173, 188-189

Ruheibeh)', *RB*, 84 (1977), pp. 422-426

(1979), עמ' 132-124.

סקרים וחפירות בנגב לא חשפו כל ראיות לתנועת שיירות בתקופת הנדונה.

הכנסייה הדרומית על-שם תאודורוס הקדוש, עברת

שבטה: 4 כנסיות, שתיים בתוך העיר, אחת בשולי העיר וכנסייה נוספת במרחק לא-גדול במצפה שבטה (מישרפה).

עבדת: 2 כנסיות על האקרופוליס של העיר.

ממפיס: 2 כנסיות בתוך העיר.

על אלה יש להוסיף עוד לפחות שתי כנסיות בחורבת סעדון ואחת באתר ליד כפר-ירוחם.

לדעתי, בכנסיות אלה טמון המפתח להבנת ההתפתחות, שאין דומה לה בתוך השטח המוגבל הזה של החלק המערבי של פלסטינה השלישית. אף-על-פי שהמסחר העולה מעיר הנמל אילה יכול להסביר חלק מהצמיחה, איננו יודעים האם רובו של מסחר זה עבר בדרכי הנגב, על 'הדרך החדשה', או בנתיב המדבר המזרחי, צפונה לבצרה ולדמשק. אולם מאחר שערי הנגב האלה לא היו שווקים או מרכזי-מסחר, הן לא היו יכולות להפיק תועלת כלכלית גדולה ממתן שירותים לשיירות בדרכן למרכזים מסחריים. יתר-על-כן, לאור אספקת המים המוגבלת, בעיקר בשטחה, ספק הוא אם שיירות גדולות ורבות יכלו לקבל שירות ממין זה.²¹ ייתכן גם, שהתושבים הרוויחו ממכירת עודפים חקלאיים — אם היו להם כאלה למכירה — או מפיתוח הגפן, שבזכותה התפרסמה עזה ביינה. כל אלה יכולים להסביר אך בקושי את צמיחתן של הערים האלה. התשובה חייבת להימצא בעלייתה של

21 ברור, ששיירות הענק ממכה, שגודלן הגיע עד ל-2,500 גמלים ו-100-300 נפש, לא יכלו להשתמש בדרך שחצתה את הנגב. ראה: 'Mecca', *Encyclopaedia of Islam*, III, London 1936, p. 440

הנצרות ובהתפשטות הנזירות למדבר. האזור נתפס כנצרות כמדבר 'קדש' המקראי ומשך אליו צללינים, שביקשו לבקר באתרים מקראיים, לצפות בחיי הקדושה של הנזירים ולהתפלל במקדשים של אלה שנעשו מרטירים. במשך הזמן נעשה המרכז הנזירי בהר-סיני ליעד העיקרי לצללינות אחרי ירושלים. כדי להגיע ל'הר הקדוש' מארץ-ישראל, היה על רוב הצללינים לעבור דרך הנגב המרכזי. הנצרות הגיעה לאזור באמצע המאה הרביעית, כמעט בעת שהוקמה הפרובינקיה של פלסטינה השלישית. את הידוע לנו על ראשית התבססותה אנו חבים לביוגרפיה של הילאריון, הנזיר הראשון, איש-מופת ומגרש שדים בארץ-ישראל (300-371 בקירוב) אשר נכתבה בידי הירונימוס. הירונימוס מספר, שהילאריון היה אחראי להתפשטות המנזרים בכל רחבי ארץ-ישראל, ושהמוניטין שיצאו לו בזכות חסידותו וסגפנותו, משכו נזירים רבים לחקות את אורח החיים שלמד במצרים. כאלפיים נזירים הלכו בעקבותיו במסעותיו ממנזר למנזר, 'בימים קבועים מראש לפני הבציר', כדי לתת להם את ברכתו. וכך מספר הירונימוס:

מידת קנאותו של הילאריון שלא להקל ולו גם בכבודו של אח אחד, ויהיה עלוב או עני ככל שיהיה, מתגלית בהליכתו למדבר קדש לבקר את אחד מתלמידיו. כהזדמנות זו, מלווה בתהלוכה גדולה של נזירים, הגיע לחלוצה באותו יום חג מסורתי שבו התכנסו כל אנשי העיר במקדש ונוס. הסאראקנים עובדים את האלה הזו כאילת-השחר [=נגה] ומקדישים עצמם לפולחנה. העיר עצמה, ברובה, ברברית למחצה בגלל מיקומה.²²

מאחר שהילאריון ריפא סאראקנים (בדווים) רבים לפני-כן, קיבלו את פניו המוני גברים, נשים וילדים, שקראו וביקשו את ברכתו. לאחר שבירך והפציר בהם לזנוח את עבודת האלילים, 'הבטיח להם שאם יאמינו בישו, יבוא לבקדם לעתים קרובות... הם לא הניחו לו ללכת עד שתכנן להם כנסייה'.²³

לגבי מאה השנים הבאות, אין בידינו עדות ספציפית על התפתחותן של הערים בנגב המרכזי. לקראת סוף המאה הרביעית, או ממש בתחילת המאה החמישית, אנו שומעים על שבטה וחלוצה כעל יישובים ברבריים למחצה, ועל הכנסייה שהוקמה זה מקרוב בחלוצה, המתקשה לאסוף לעצמה קהילה.²⁴ בהר-סיני, לעומת זאת, היתה קהילת נזירים פעילה, ששימשה אבן שואבת לצללינים. הנזירה-הנוסעת אַגְרִיָה, שעשתה את דרכה לסיני דרך מצרים לקראת סוף המאה הרביעית, מתארת בפירוט את קבלת-הפנים שערכו לה הנזירים. היא מטפסת על 'הר האלוהים', משתתפת בליטורגיה ומסיירת באזור בהדרגת הנזירים ושומעת הסברים על ההר והקשר שלו לאירועים ולאישים המתוארים בספרי שמות, כמדבר ומלכים; היא סועדת עם הנזירים בגן ליד כנסיית 'הסנה הבורע', והמראה נוסף שלווה; קהילת הנזירים קטנה מאוד; אגריה מבקרת את כל האנשים הקדושים החיים שם, וכשהיא עוזבת בדרכה לעיר פארן המרוחקת כ-56 ק"מ משם, מלווים אותה לאורך כל הדרך 'רבים מן האנשים הקדושים'.²⁵

22 Vita S. Hilarionis', ed. Migne, *PL*, XXIII, cols. 42-43. בעיני אוסביוס והירונימוס, המדבר המקראי קדש התפשט אל תוך הנגב הרחוק צפונה, עד ערד ותמרה. ראה: אונומסטיקון (לעיל, הערה 10), עמ' 8-9, 14-15.

23 שם, שם.

24 P. Mayerson, 'The Desert of Southern Palestine according to Byzantine Sources', *Proceedings of the American Philosophical Society*, 107 (1963), pp. 167-168. ראה:

25 'Itinerarium Egeria', *CCSL*, 175, pp. 38-45.

לא תמיד שרר השקט בהרסיני או בחלקים אחרים של פלסטינה השלישית. הבדידות שחיפשו הנזירים המתבודדים במדבר, עשתה אותם פגיעים להטרדות בדווים, מהתעללות ועד למעשי-טבת. הנזירים שאיבדו את חייהם בהתנפלויות אלה, נחשבים מרטירים-קדושים באמצעות 'טבילת-דם' לא פחות מאלה שנרדפו בפקודות קיסרי רומא. אלה היו 'הקדושים'; שרידיהם נעשו מושאי-הערצה, והמקומות שבהם מצאו את מותם הפכו מוקדים לעלייה לרגל.

עדות על מות הקדושים של 'האבות הקדושים' בהרסיני נשתמרה בשני סיפורים — זה של 'נילוס' וזה של 'אמוניוס' — וכן בכתובת בקאפלה הדרומית של הבסיליקה במנזר סנטה קתרינה, ובלוח השנה הנוכחי של הכנסייה היוונית-האורתודוקסית. חוקרים אחדים טוענים אמנם, ששני הסיפורים אינם אלא ביוגרפיה בדיונית, אך עניין התקפות הסאראקנים הנזכרות בסיפורים אלה, לא הופרך. בין אם העובדות בדיויות או לאו, שני הסיפורים נכתבו בידי מחברים שהכירו היטב את אזור הרסיני ואת הסכנות הכרוכות בחיים בבדידות חסרת-מגן.

מחבר סיפור 'נילוס' מתאר את עצמו כמי שבחר מרצונו בחיי מחסור ובדידות במדבר-רסיני.²⁶ הוא עד להתקפה פתאומית ואכזרית, שגרמה למותם של 12 נזירים בהרסיני וסביבתו הקרובה. הוא גם שומע על תקיפת חבורת-נוסעים (צליינים?) בדרכם לפארן. לאחר תיאור ההתקפה האכזרית מופיע הקטע הבא (לדעתי, תוספת מאוחרת) המלמד על הערצתם של מרטירים אלה:

הם מתו ביום השביעי לאחר האפיפניה, שהוא ה־14 בינואר. אנשים חסידים מעוניינים מאוד ללמוד את הזמן ואת השמות, מאחר שהם רוצים להשוות את המידע הזה עם זכרונותיהם של הקדושים. אחרים נהרגו כמה שנים קודם-לכן, ואת זכרם הם חוגגים באותו יום, בגלל אורכו של המסע וגודל העדה.²⁷

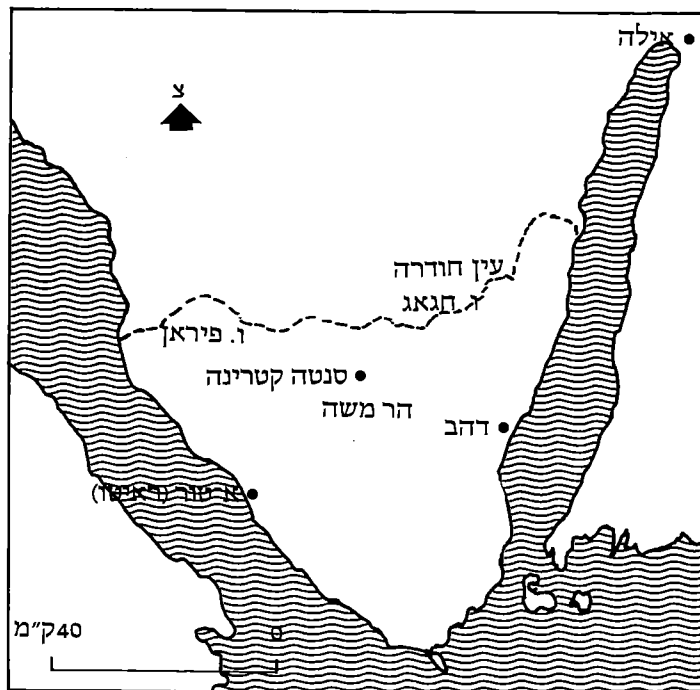
מחבר סיפור 'אמוניוס' טוען, שהוא נזיר מצרי.²⁸ לאחר שהשלים עלייה-לרגל לארץ הקודש, עשה את דרכו להרסיני, בלוויית כמה נוצרים נאמנים אחרים. עוד הוא מבקר בקהילת הנזירים שם, ובדווים מתקיפים ורוצחים 40 מהמתבודדים. אמוניוס מצליח בקושי לנוס על חייו. אז הוא שומע על התקפת שבטים בְּלָמִיִּים על היישוב הנזירי בראיטו (א-טור), שם נרצחו נזירים. לסיפור המעשה מתווספת האמירה הבאה: 'האבות הקדושים האלה ואנשי ישו הגיבורים מתו ב־2 לחודש טיבי [כלומר 28 בדצמבר] בשעה תשע בקירוב על-פי הרומים, חוגגים את זכרם ב־14 לחודש ינואר'.²⁹ סיפורי 'נילוס' ו'אמוניוס' היו המקורות העיקריים, ואולי היחידים, שמהם דלו מחברי לוחות הקדושים ולוחות הכנסייה היווניים את הפרטים הדרמאטיים ואת תאריך ה־14 בינואר לזכר הנזירים שנהרגו בהרסיני. המשפט בסיפור 'נילוס' — 'אחרים נהרגו כמה שנים קודם-לכן, ואת זכרם הם חוגגים באותו יום בגלל אורכו של המסע וגודל העדה' — הוא ראייה משכנעת למספר הצליינים

26 P. Nili Monachi Eremitae Narrationes', *PG*, LXXIX, cols. 589-694. לניתוח הסיפור ראה: P. Mayerson, 'Observations of the "Nilus" Narrationes', *Journal of the American Research Center in Egypt*, 12 (1975), p. 51

27 שם, טור 640; מאירסון (לעיל, הערה 26), עמ' 64.

28 'Ammoniou monachou logos', *Illustrium Christi Martyrum Lecti*, ed. F. Combefis, Paris 1660, pp. 88-132. לניתוח הסיפור ראה: P. Mayerson, 'The Ammonius Narrative: Bedouin and Blemmye Attacks in Sinai', *The Bible World: Essays in Honor of Cyrus H. Gordon*, New York 1980, pp. 133-148

29 שם, עמ' 129.

אתרים מהתקופה הביזאנטית
בדרום-סיני

הגדול שבאו להר הרחוק להתפלל במקדשי הקדושים ולחלוק כבוד לשרידיהם. יום ה-14 בינואר הפך למעשה ליום-זכרון בסיני, ועדיין הוא כזה בכנסייה היוונית-אורתודוקסית, ולוח השנה באותו יום נושא את ההערה הבאה: 'אבות נהרגו בסיני וראיטו'.

מצבם הכטחוני של נזירי הר-סיני שופר במידה רבה כשציווה הקיסר יוסטיניאנוס להקים עבורם מנזר מבוצר, הידוע כיום בשם מנזר סנטה קטרינה. הקאפלה הדרומית של כנסיית הבסיליקה מכילה שרידי נזירים אחדים, שזכו לקדושה בנפלים קרבן לאלימות בדוית. על לוח-זכרון משיש חרוטה ההקדשה הבאה: 'האבות הקדושים שוככים כאן, שווים במספרם לאלה שנהרגו ב-14 [בינואר], ומחקים אותם בטבילת-דם. להם הסנה הבוער האמיתי והמתרוגן; דרכם, הו אלוהים, הושיענו'.³⁰ שנים מעטות יחסית לאחר הקמת המנזר המבוצר היתה בהר-סיני וסביבתו קהילת-מתבודדים משגשגת מאורגנת היטב לארח צליינים שבאו מכל קצווי העולם המוכר. תיאור מסע משנת 570 בקירוב, שנכתב על-ידי מלווהו של הצליין אנטונינוס איש פֶּלְקֶנְטִיָה (פיאצ'נצה שבאיטליה), מתאר באופן ציורי את קבלת-הפנים שזכתה לה קבוצת צליינים איטלקית בהתקרבה להר הקדוש. 'לפתע, כך מסופר, 'חסמו את דרכנו קהל נזירים והמון מתבודדים, נושאים צלב ומזמרים המנונים. הם הטילו עצמם על הארץ ובירכו אותנו ככבוד גדול. עשינו כמותם ובכינו'.³¹ ובתוך המנזר הבחין

P. Mayerson, 'An Inscription in the Monastery of St. Catherine and the Martyr Tradition in Sinai', *DOP*, 30 (1976), pp. 375-379
'Antonini Placentini Itinerarium', *CCSL*, 175, 37, pp. 147-148 31

הצליין, שהיו 'שלושה אבות בקיאים בלאטינית וביוונית, בסורית ובמצרית, ובקסית [פרסית? אולי ארמנית?], ורבים מהם היודעים לתרגם שפות נדירות'.³²

בדרכם למצרים ולמנזר פאולוס הקדוש נעצרו הצליינים בני איטליה בפארן, שם התקבלו בברכה, כפי שמספר לנו הצליין מפלקנטיה, על-ידי 'עשים וילדיהן, ובידיהם כפות-תמרים וצפחות-שמן אדמדם. הם כרעו לרגלינו ומשחו בשמן את כפותינו וראשינו, ובשפה המצרית שרו את המזמור "יברככם האל, וברוך בואכם: הושענה במרומים"'. באותו זמן, הבחין הצליין, שיש בפארן משטרת-רוכבים המונה 80 איש, שהוצבו לשמור על המנזרים והמתבודדים מפני התקפות בדווים.³³

קבלות-פנים חמות אלה לאחר ימי מסע מפרך במדבר, לא יכלו שלא לעורר רגשות עמוקים בלב צליינים. האורחים, שהפגנת הסגפנות האדוקה ודאי נגעה ללבם, תרמו מן הסתם כיד רחבה לתמיכה בניזירים ובמתבודדים. רבים מהצליינים באו מצוידים בכסף רב, כפי שאפשר ללמוד מסיפור אנטונינוס מפלקנטיה. הוא מספר על סטייה שערכו הצליינים מן הדרך, לבקר במנזר-נשים ליד צוער ועל מתנת אחד הצליינים בסך 100 סולידים, שהיה סכום גדול ביותר, תמורת רכישתן של שתי חיות נדירות. המנזר סירב להצעתו והצליין הזמין מירושלים מזון ובגדים בשביל המנזר.³⁴ אין כל ספק, שצליין זה ואחרים בחבורתו היו נדיבים מאוד בתרומותיהם למנזרים בהר-סיני ובפארן.

איזכור ספציפי יותר לפעולות כספיות בהר-סיני נמצא באחת התעודות מארכיון ניצנה, מאותה תקופה בקירוב או זמן קצר לאחר-מכן. מתוארת שם חבורת סוחרים קטנה של נוצרים (נוזרים?) שעשתה את דרכה להר הקדוש, ונזכרת תרומה של 17 סולידים בשמן של שתי קהילות ותרומה נוספת שתרמו הם עצמם. חבורת הסוחרים קיבלה גם מאחד, אבא מארטיריוס, סכום גדול של 270.5 סולידים, שנצבר קרוב לוודאי מתרומות ונדבות וניתן לסוחרים, אולי כדי שיפקידוהו במקום אחר.³⁵ הר-סיני המשיך למשוך אליו צליינים רבים גם לאחר כיבושה של ארץ-ישראל בידי המוסלמים. קובץ סיפורי הנוזרים המיוחס לנוזיר אנאסטאסיוס מסיני (לאחר 650) מתאר נס שקרה לקבוצת ארמנים בפסגת ההר הקדוש. את התיאור מקדימה הצהרה: 'היה זה מנהגם של הארמנים, כידוע לכל, לבוא לעתים קרובות להר הקדוש. על-כל-פנים, לפני עשרים שנה באה שיירה גדולה שלהם, כ-800 נפש'.³⁶

צליינים ארמנים, כמו אלה שנזכרים אצל אנאסטאסיוס, חנו בדרך להר-סיני בנחל מעל מעיין עין-חודרה וחרטו את שמותיהם בסלעי אבן החול. תאריך הכתובות הארמניות נקבע באופן פאליאוגרפי בין המאות השביעית והעשירית. אחת מהן נושאת את התאריך 420 על-פי הספירה הארמנית, התואמת את השנים 971-972 לספירה הנוצרית. אותם סלעים עצמם נושאים הערות

32 שם, עמ' 148.

33 שם, קטע 40, עמ' 149-150.

34 שם, קטע 34, עמ' 145-146: 'Quibus per me centum solidos offerebat ille christianissimus, cum quo fui, sed noluerunt accipere'. ניתנה ההצעה לאחד הצליינים ונענתה בסירוב. ראה נוסח אחר, שם, קטע 34, עמ' 169: 'Quem et offerabant nobis pro centum solidis. Sed

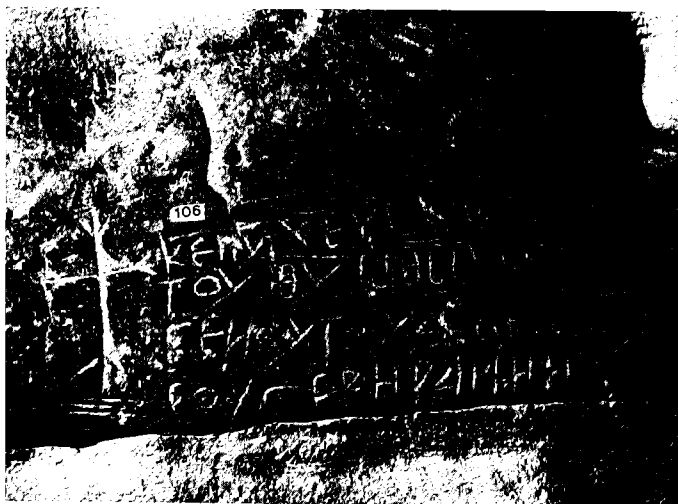
pater Antoninus suscipere noluit'.

35 C.J. Kraemer (ed.), *Excavations at Nessana: non-literary papyri*, III, Princeton 1958, pp. 251-260

36 'Le texte grec des récits du moine Anastase sur les Saints Pères du Sinai,' ed. F. Nau, *Oriens*

Christianus, 2 (1902), pp. 81-82

כתובת של עולי-רגל בעין-חודרה שבמזרח סיני:
 'הו אדוננו ישו. ישו דובר האלוהים, לוו בדרכו את
 עבדכם סר'ב'

אחרות ביוונית, לאטינית, סורית, ערבית וגיאורגית — עדות לצליינים הרבים שעברו בחלק המערבי של חצי-האי בדרכם להר הקדוש. נחל הכתובות כונה בפי הכדורים בשם היאה לו, 'ואדי חגאג' (נחל עולי-הרגל).³⁷

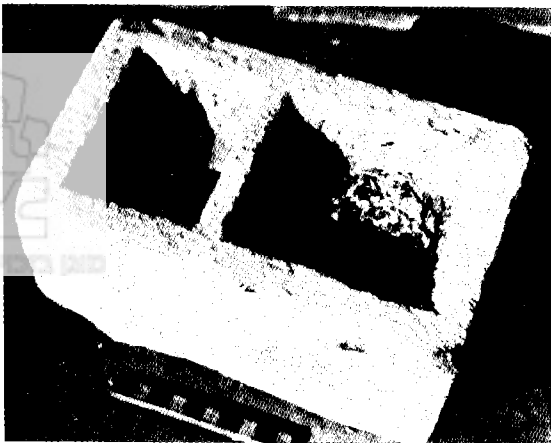
יש לראות בהר-סיני ובקהילת הנזירים שלו מפתח להבנת התפתחותם של אתרים עירוניים בפלסטינה השלישית. עבור צליינים רבים מאוד התחילה 'דרך הקודש' בנהר הירדן ובירושלים והסתיימה בהר-משה ובמקומות משכנם של 'האתלטים' — מסגפי גופם והמרטירים של ישו. זו ללא ספק היתה דרכם של הצליינים הארמנים. בומיטאס, הארכיבישוף והמטרופוליטן של ארמניה, בתשובתו למכתב (614 בקירוב) מהוויקארוס של ירושלים, מאשר שמסעי צליינות למקומות הקדושים בירושלים הועילו לאנשיו, שהם טבלו בירדן וש'שפכו את מצוקת לבם ליד הר-סיני.³⁸ אמנם נכון, שהערים ב'מדבר קדש' (דהיינו הנגב המרכזי) משכו אליהן קהילות נזירים, אולם את צמיחתן ליישובים גדולים הן חבות בעיקר, כפי שצוין לעיל, לתנועת צליינים לאורך הדרך מירושלים להר הקדוש, ולא-רדווקא לשירות-מסחר שבאו מנמל אילה או מחצי-האי-ערב. קהילות אלה לא רק שהיו צריכות לאכסן, להאכיל ולספק שירותים אחרים לנוסעים, אלא היו להם קדושים, מרטירים ומקומות קדושים משלהן, שמשכו את התעניינותם הדתית של הצליינים. בעקבות פעולתו המיסיונרית של הילאריון, או אולי קודם-לכן, קנתה לה הנזירות אחיזה במדבר-קדש. בזמן ביקורו של נזיר ראשון זה בחלוצה 'הברברית', ארץ-ישראל עצמה היתה מוגנת מפני התנפלויות כדווים, כפי שמצביעה רשימת ה'נוטיטיה דיגניטאטום', על-ידי קו מבצרים מאוישים שהקיף אותה מדרום וממזרח.³⁹ אך כל מי שניסה ללכת במצוות הדת 'החדשה' ולבוא אל המדבר המקראי, מעבר לקר-הגנה זה, מדרום, הסתכן בנפשו. אין אנו יודעים כמה נזירים ומתבודדים זכו להיקרא קדושים באמצעות 'טבילת-דם', וגם לא ידוע לנו על מסורת ממושכת של מרטירים בנגב,

37 M. Stone, *Armenian Inscriptions from Sinai: An Intermediate Report with Notes on Georgian and Nabataean Inscriptions*, Sidney 1979, pp. 3-5, 12
 P. Mayerson, 'The Pilgrim Routes to Mount Sinai and the Armenians', *IEJ*, 32 (1982), pp. 44-57
 38 *Histoire d'Heraclius par l'évêque Sebeos* (translated by F. Macler), Paris 1904, p. 74
 39 O. Seeck (ed.), *Notitia dignitatum... in partibus Orientis et Occidentis*, 1816, Repr. Frankfurt 1962

פיליפ מאירסון

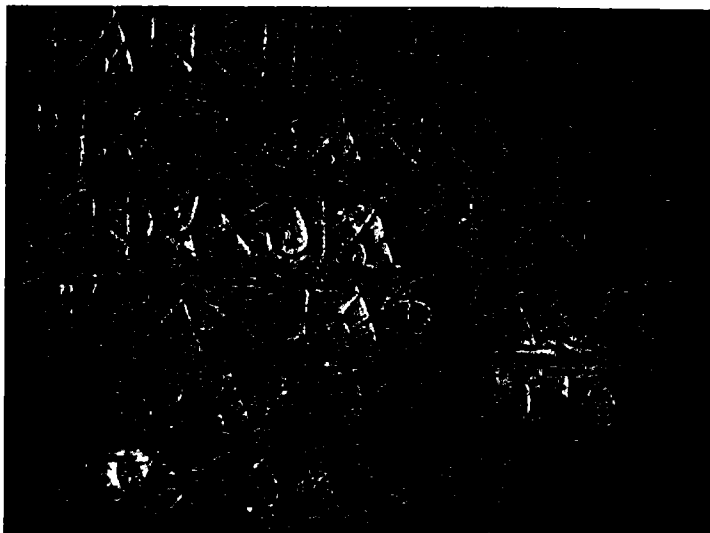
משמאל: הקריפטה של הכנסייה הצפונית, רחובות בנגב. למטה: מיכסה (מימין) ותיבת־שרידים מעבדת

כפי שקרה לאחרים בהרסיני. מה שידוע על קדושים ומרטירים אלה, מקורו בעבודתם של ארכיאולוגים במחצית המאה האחרונה.

חפירות בחמש מתוך שש הערים בנגב המרכזי חשפו בכל אתר כתובות, שנזכרו בהם מרטירים או שנמצאו תיבות־שרידים (רליקוויאריות), שהכילו בזמן עתיק את שרידיהם של קדושים. סביר להניח שאחדים מהם היו קדושים מקומיים. באתר השישי, חלוצה, העבודה עדיין לא התקדמה במידה מספקת כדי להראות שגם שם סגדו לקדושים ולמרטירים מקומיים; אבל בתור מקום מושבו של הבישוף, בוודאי היו בחלוצה שרידיהם של המרטירים המוקדמים ביותר והבולטים ביותר באזור.

בממשית־כורנוב, בכנסייה המזרחית, מסוף המאה הרביעית או תחילת המאה החמישית, הנקראת כפי החופר 'כנסיית הקדושים והמרטירים', נמצאו שתי תיבות־שרידים ומזבח קטן שנלווה לאחד

כתובת על מצבה בכנסייה הדרומית, עבדת:
 'כאן הובא למנוחה זכריה בן יואנוס, גיל 20, ב'
 23 לחודש חויאק, בשנת האינדקציה
 החמישית, של שנת 436 [14 בדצמבר 541],
 והוא נקבר במרטיריון של סט. תאודור'

מהם.⁴⁰ כמצודת עבדת, שתי הכנסיות שהן מסוף המאה החמישית או תחילת המאה השישית, הכילו תיבות-שרידים של קדושים. כתובת בכנסייה הדרומית על מצבתו של אחד, זכריאס בן יואנוס, מציינת שנקבר 'במרטיריון של תאודורוס הקדוש'. אותו קדוש מוזכר בכתובות אחרות, שנמצאו במקומות שונים באתר.⁴¹ ברחובות בנגב בכנסייה הצפונית (מהרבע האחרון של המאה החמישית), היתה התגלית העיקרית קריפטת תת-קרקעית, שהכילה בזמנו שרידי-קדושים.⁴² בשבטה היו בכנסייה הדרומית גומחות-אפסיס מעוגלות, ש'הכילו שאריות של תיבות-שרידים בנויות, המעידות על פולחן המרטירים, שלו הוקדשה הכנסייה'. גם בכנסייה הצפונית היו גומחות-אפסיס, והכנסייה 'הוקדשה לפולחן המרטירים'.⁴³

הראיות מניצנה מרובות יותר מאשר באתרים האחרים. בכנסייה הצפונית, המוקדשת לקדושים החיילים, סרגיוס ובכוסוס, נתגלתה גלוסקמה משיש לבן. 'הימצאותם של כתמי-שמן על השטח המרובע הכולט בתחתית המיכסה, ועל קצוות החור העובר דרכו, מצביעה על כך, שהתא המרובע של הקופסה הכיל עצמות של קדוש כלשהו. היה נהוג לצקת שמן דרך החור, שיעבור דרך העצמות, ואחרי-כן היו מחלקים אותו בין המאמינים בצנצנות או צפחות קטנות'.⁴⁴

בחדר 14 של מכלול הכנסייה נמצאה כתובת-קבורה (מיוחסת לשנת 464) של כומר ש'הושכב למנוחה במרטיריון הקדוש'; כתובת אחרת באותו חדר (מיוחסת לשנת 475) היתה של הדיאקון, שקבורתו אמורה להיות 'במקום הקדוש הזה'. על חלקים שונים בחדרים אחרים ובחצרות כנסייה זו

A. Negev, 'The Churches of the Central Negev: An Archaeological Survey', *RB*, 81 (1974), p. 404, pl. 21; idem, 'Kurnub', M. Avi-Yonah & E. Stern (eds.), *Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, III, Jerusalem 1975-1978, pp. 729-730

'Churches', *Ibid.*, pp. 406-407, pl. 20; 'Eboda', *ibid.*, pp. 351-352

42 צפירי (לעיל, הערה 20), עמ' 425.

A. Negev, 'Subeita', *Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, pp. 1121-1122

44 חפירות בניצנה (לעיל, הערה 17), א, עמ' 60, לוח 12-13.

נחרטו, נשרטו או נצבעו תפילות (של צליינים?) לקדושים ולמרטירים, כמו למשל: 'סטפאן הקדוש, הושיענו...'; 'מרטירים קדושים, הושיעו...'; 'אדונינו סרגיוס וסטפאן הקדושים, הושיעו...'. על אבן-קשת באותו חדר 14 היתה חרוטה רשימה של שבעה קדושים, שמונה אבות (abbas) ושלוש 'אמהות שלנו' (ommana).⁴⁵

בין שרידים המרטירים שנשמרו בכנסיית הנגב המרכזי וזו להערצת האוכלוסיה המקומית וצליינים, ייתכן שהיו גם מרטירים מקומיים, אשר ברומה לאלה שבסיני, נפלו בידי בדווים שפשטו בתקופות של אי-שקט. בשלהי המאה הרביעית או בתחילת החמישית נוכח השלטון המרכזי לדעת, שצריך להבטיח את הגנת האזור באופן נמרץ יותר. איננו יודעים אם הגורם לכך היה רצון המימשל להגביר את ההגנה על הדרך לאילה, מסיבות צבאיות או כלכליות; או שמא היתה זו היענות לפניותיהן של קהילות הנזירים לאבטחן מפני התקפות בדווים. מכל מקום, בימי מלכותו של תאודוסיוס השני (408-452), או אפילו עוד בימי תאודוסיוס הראשון (379-395), הוצבו בניצנה, בצומת-דרכים שהובילו לסיני ולמצרים, מבצר וכוח-גבול נייד — חיל-גמלים בשם 'התאודוסיאנים הנאמנים מאוד'.⁴⁶ קצת יותר מאוחר, בשנת 500 בקירוב, נבנה מבצר גדול בעבדת, שהיה כנראה קשור ליחידת-עזר דומה לזו שחנתה בניצנה.⁴⁷ צו מינהלי מזכיר מנגנון צבאי גם בחלוצה ובממשית.⁴⁸

ההגנה לאורך הדרכים שעליהן שכנו ערים אלה, לא רק ריסנה פשיטות מן המדבר והבטיחה מעבר בטוח לשיירות, הן מסחריות והן של צליינים, אלא גם עודדה ישיבת-קבע של האוכלוסיה המקומית ונהירת אנשים מאזורים אחרים. רשימת-שמות המבוססת על כתובות ופאפירוסים, מצביעה על אוכלוסיה מעורבת. הגם שרוב השמות שמיים, מקראיים, או של קדושים, היא אף כוללת שמות מצריים, יווניים או רומיים אופייניים. כתובת-הקדשה מהכנסייה המזוהית בניצנה (משנת 601) מדגימה את ההתעניינות שגילתה משפחה רחוקה ונכבדה שמוצאה מן העיר אַמְסֶה (חומס שבסוריה) (והינם תושבים חדשים?), בעיר המדברית ניצנה. בחלק מן הכתובת נאמר: 'לישועת

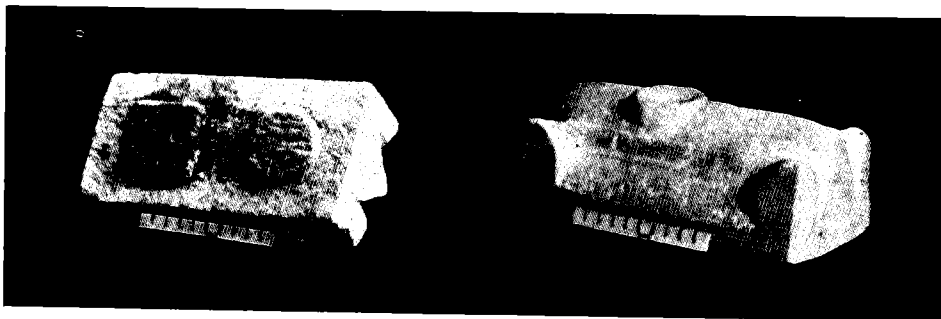
45 שם, עמ' 137-163.

46 חפירות בניצנה (לעיל, הערה 35), עמ' 5-6, 40-41; השווה נגב, 'הכנסיות של הנגב המרכזי' (לעיל, הערה 40), עמ' 409.

47 נגב, האנציקלופדיה לחפירות (לעיל, הערה 40), עמ' 351; מאירסון (לעיל, הערה 24), עמ' 106.

48 A. Alt, *Die griechischen Inschriften der Palaestina Tertia Westlich der Araba*, Berlin-Leipzig 1921, p. 5; השווה חפירות בניצנה (לעיל, הערה 35), עמ' 114-125.

מיכסה-שיש של תיבת-שרידים, ובו נקב ליציקת שמן פנימה, ניצנה

הנדבנים סרגיוס, שמאיי־לשעבר ונזיר, ופאלוס אחותו, ובנה יואנס [יוחנן] הדיאקון, איש המועצה של המטרופוליס אמסה...⁴⁹

תהליך השכנת השקט והבטחון, שהחל במאה החמישית, הורגש במאות השישית והשביעית. אם היה עלינו לשפוט על־פי הראיות של כתובות ופאפירוסים מתוארכים, הרי ששתי מאות אלה מייצגות את התקופה שבה היו ערי הנגב כשיא התפתחותן. בניצנה זמנן של כתובות מתוארכות (דהיינו כתובות־מצבה) הוא בין השנים 464 ל־630; בכנסייה כרחובות כנגב, 488-555; בשבטה, 506-679; בעבדת, 541-617; ובחלוצה, 426-603.⁵⁰ ובאשר לפאפירוסים של ניצנה, התעודה הקדומה ביותר נושאת את התאריך 505; המאוחרת ביותר — 689. כמעט מחצית התעודות המתוארכות מקורן במאה השישית, והמחצית השנייה — מהמאה השביעית.⁵¹

לכך מתווספת עדותם של המיתקנים החקלאיים. התרחבותו של האזור המעובד הרבה מעבר לסביבתן המיידית של הערים היתה בהכרח התפתחות הדרגתית, בד־כבד עם גידול האוכלוסיה והתגברות תנועת השיירות. לבניית קירות האבן, קילומטר אחרי קילומטר, ששימרו את הקרקע והמים באפיקי־נחלים ומישורי־שטפונות, נדרשו ידיים עובדות רבות, זמן ניכר וקהילות מאורגנות היטב. בנחלים המרוחקים והמבודדים נמצאים מבני־משק מרובים, ללא כל עדות לכך שהיו מבוצרים להדוף מתקיפים.

בזמן שאנטונינוס מפלקנטיה ועמיתיו הצליינים עברו כנגב בדרכם להר־סיני (570 בקירוב), נעשה 'מדבר קדש' לארץ פתוחה, חופשית מסכנת התקפה המונית. כוחות משמר־הגבול יכלו לפנות את האזור, והמיבצר בניצנה, וכנראה גם זה שבעבדת, שינו את ייעודם.⁵² סיפור המסע של אנטונינוס מביא מידע בעניין זה ועל סוג המונומנטים שהראו מורי־הדרך לצליינים המסיירים; הם הראו להם לא רק מקומות הקשורים באירועים מהתנ"ך, אלא גם מנזרים וקברים של נזירים ומרטירים מפורסמים.

בעזבם את ירושלים, יצאו הצליינים אל החוף, דרך אֶלוֹטרופוליס (בית־גוברין). לאורך הדרך הצביע בפניהם מורה־הדרך על מקומות הקשורים לדמויות מקראיות: דוד וגלית, שמשון, זכריה, אברהם ויעקב. באשקלון הראו להם קבר של שלושת האחים המרטירים, שנקראו 'המצרים'; במאימה (עזה ים) — את קברו של המרטיר ויקטור; ולא הרחק מעזה — את קבר הילאיריון. עזה עצמה מהוללת בסיפור המסע כ'נהדרת, נעימה; תושביה נכבדים מאוד, ידידותיים מכל בחינה, אוהבי תיירים'.⁵³ אין כל ספק, שעזה היתה אחת מנקודות היציאה למסעי־צליינות להר־סיני דרך הנגב, ושהעיר הפיקה תועלת נאה מאכסון הנוסעים ומאספקת מורי־דרך ותחבורה. בהגיעם לחלוצה, אשר היתה ככתוב בסיפור המסע, 'בראש המדבר הנמשך אל סיני', פגשו

49 חפירות בניצנה (לעיל, הערה 35), א, עמ' 173-174.

50 נגב, 'הכנסיות של הנגב המרכזי' (לעיל, הערה 40), עמ' 405-407; הנ"ל, אנציקלופדיה לחפירות (לעיל, הערה 40), עמ' 360; *The Greek Inscriptions from the Negev*, Jerusalem 1981.

51 חפירות בניצנה (לעיל, הערה 35), עמ' 1-9.

52 P. Mayerson, 'The First Muslim Attacks on Southern Palestine', *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 95 (1964), pp. 184-185.

53 מסע אנטונינוס (לעיל, הערה 31), קטעים 31-34, עמ' 144-146. לאחר־מכן, באלכסנדריה שבמצרים הראו להם את קברות אתנאסיוס, פאוסטוס, אפימאקיוס, אנטוניוס, מרקוס... 'ועוד הרבה גופות של אנשים קדושים'. (קטע 45, עמ' 152).

הצליינים בבישוף העיר, שסיפר להם על האשה המופלאה שחיה כנזיר מתבודד ליד צוער.⁵⁴ כפי שסופר לעיל, ערכו הצליינים מסע צדדי לאזור שליד ים-המלח, שם ביקרו במנזר-נשים, ואחד מהצליינים העשירים סיפק לנשים מזון ובגדים. אחר-כך חזרו לחלוצה להמשיך במסעם.⁵⁵ סיפור המסע מציין גם, ש'במרחק עשרים מילין מחלוצה ישנו מבצר ובו אכסניה (Xenodochium) על שם גיאורגיוס הקדוש, שבו מוצאים הנוסעים מעין מיקלט והנזירים המתבודדים את כלכלתם'.⁵⁶ כפי הנראה זוהי ניצנה, שבה המבצר שימש לפנים את משמר-הגבול של 'התאודוסיאנים הנאמנים מאוד', וכעת הועמד לרשות הצליינים.⁵⁷

מניצנה המשיכו אנטונינוס ובני-לווייתו במסעם במדבר הצחיח של מישור א-תיה, בדרך ישרה להר-סיני. בחירת נתיב לא-רגיל זה התאפשרה הודות לחג סאראקני, שבמהלכו אסור היה על נודדי המדבר לערוך פשיטות-שוד על השיירות. על-כל-פנים, כשהיו הצליינים מוכנים לעזוב את הר-סיני, הודיעו להם שהחג נגמר ולא יוכלו לשוב לירושלים באותה הדרך. 'אתדים', מדווח סיפור המסע, 'חזרו לעיר הקודש דרך מצרים, ואחרים דרך ערביה. מהר-סיני לעיר בערביה הנקראת אילה ישנן שמונה תחנות'.⁵⁸

הדרך המועדפת להר-סיני מבין השתיים שהיו במאה השישית, עוברת דרך הנגב המרכזי.⁵⁹ סיפור המסע של תאודוסיוס (סביב שנת 530), שבו כמעט אין מלה על הדרך העוברת במצרים, מבחיר היטב עניין זה. 'מירושלים לחלוצה', הוא מספר בקיצור, 'יש שלוש תחנות, ושבע מחלוצה לאילה... מאילה להר-סיני יש שמונה תחנות, אם תעדיף את הדרך הקצרה במדבר; אך אם תרצה ללכת דרך מצרים, אזי יש שם עשרים וחמש תחנות'.⁶⁰ שמונה-עשרה התחנות מתאימות בדיוק למספר הימים שנדרשו לנזיר המצרי אמוניוס, בתקופה מוקדמת מזו, להגיע מירושלים לדרך המדבר' להר-סיני, בשיירת 'נוצרים נאמנים'.⁶¹

לבד משיקולי בטיחות, היה למדבר הסלעי של הנגב וסיני היתרון של מתן מידרך מוצק לרגלי אדם ובהמה, בנוסף לאספקה טובה למדי של מים מבארות, בורות ומאגרים. באילה, שבה אספקת המים היתה טובה, יכול היה הנוסע להתרענן לפני שיצא לשלב הסופי של מסעו להר-סיני. הנתיב לסיני דרך מצרים, לעומת זאת, היה קשה. דרך החוף ממערב לרינוקורורה (אל-עריש) אל פלוסיום עוברת באזור של חולות נודדים ומפלוסיום לקליסמה (סואץ כיום) עוברת הדרך בתוך רצועות-דיונות וביצות-מלח. חלקים מן הדרך בין קליסמה והר-סיני אף הם דלים במקורות-מים.

54 שם, קטע 34, עמ' 145.

55 מעניין לציין, שמורה-הדרך שלהם החליט, מסיבות כלשהן, שישוכו על עקבותיהם לחלוצה, במקום לצאת אל 'דרך טריאנוס' בעבר-הירדן שהיתה במרחק לא-רוב ממזרח, ושדרכה היו יכולים להגיע לאילה ומשם להר-סיני.

56 שם, קטע 35, עמ' 146-147.

57 הואיל ומספר החדרים הסמוכים לקירות המבצר היה מוגבל, וסביר שהיו תפוסים על-ידי נזירים או מתבודדים — נאלצו הצליינים להסתפק בשינה תחת כיפת השמיים כשטח המיבצר. ייתכן, שמצב דומה היה גם בעבדת, שם לא היו חדרים במיבצר, מלבד קאפלה שיכלה לשמש את הצליינים בתפילתם. ראה מאירסון (לעיל, הערה 24), עמ' 171-170.

58 מסע אנטונינוס (לעיל, הערה 31), קטע 39, עמ' 149. ראה גם מאירסון (לעיל, הערה 52), עמ' 186-187.

59 ראה מאירסון, לעיל, הערה 37.

60 'De Situ Terrae Sanctae', CCSL, CLXXV, par. 27, p. 123. ראה גם מאירסון (לעיל, הערה 7), עמ' 174-173.

61 קומפפיס (לעיל, הערה 28), עמ' 88.

צליינים ועיור בפלסטינה השלישית

העיר שבטה תצלום-אוויר

המסעות דרך הנגב המרכזי להר-סיני נמשכו גם אחרי הכיבוש המוסלמי. בשתי תעודות מניצנה, מסוף המאה השביעית, רשומות פקודות לאדמיניסטרטור של העיר מהמושל המוסלמי בעזה, לתת מורה-דרך שידריך שני אנשים להר-סיני.⁶² המפתיע בשתי התעודות האלה הוא העובדה, ששני אנשים מעזה — אשתו של המושל עצמו ואדם נוסף — בחרו להגיע להר-סיני לא דרך מצרים, אלא באחת הדרכים שעברה בתוך ארץ-ישראל.

מן העדויות המעטות על התקופה שאחרי הכיבוש הערבי ידוע ששתי ערים לפחות המשיכו את קיומן הסדיר גם במאה השביעית. בניצנה, כפי שמעידות תעודותיה, נמשכת פעילות כלכלית מאורגנת עד 690.⁶³ משברי-חרסים ערביים וממטבעות מתקופת בית אומיה (661-750) סביר יהיה להניח, שהעיר התקיימה עד המאה השמינית או התשיעית.⁶⁴ בשבטה, ברצפה חדשה בכנסייה הדרומית הנושאת כתובת-הקדשה משנת 640, ניכרים סימנים של שימוש ניכר. את הכמרים המשיכו לקבור בקאפלת הכנסייה הצפונית בין השנים 646-679. מסגד נבנה ליד הכנסייה הדרומית, תוך הקפדה שלא לפגוע במיבנה הכנסייה הסמוך. שברי-חרסים ערביים דומים לאלה שבניצנה מראים גם הם, שהעיר המשיכה להתקיים במאה התשיעית או העשירית.⁶⁵ דבר לא ידוע לנו על גורל הערים האחרות בנגב המרכזי.

היחס הסובלני של השליטים הערביים החדשים כלפי נוצרים השתנה בימי הח'ליפים שבאו אחרי-כן. בעקבות הטלת גזירות מחמירות היו המרות רבות לדת 'החדשה' ויציאת לא-מוסלמים מהאזור. צליינים אמנם המשיכו לעבור בנגב כדרכם להר-סיני, כפי שמעידות כתובות מאוחרות בארמנית, גרוזינית וערבית בוואדי חגאג, אולם האזור איבד אט-אט את אוכלוסיית הקבע שלו. כנסיות ננטשו, קדושים ומרטירים מקומיים נשכחו, ונוודי המדבר השיבו לעצמם את האדמה שנלקחה מהם חמש מאות שנה קודם-לכן.

62 חפירות בניצנה (לעיל, הערה 35), עמ' 205-208.

63 שם, עמ' 30-35.

64 חפירות בניצנה (לעיל, הערה 17), עמ' 23.

65 נגב, אנציקלופדיה לחפירות (לעיל, הערה 40), עמ' 1116, 1118, 1173; D. Baly, 'S'baita', *PEQ* (1935), p. 173.